অধ্যায় ৫ ঃ নাটক

অধ্যায় গাথঁনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ নাটকৰ উৎপত্তি

৫.৪ নাটকৰ বিকাশ

- ৫.৪.১ কালিদাসৰ পূৰ্বৰ যুগৰ নাটক
- ৫.৪.২ কালিদাসৰ যুগৰ নাটক
- ৫.৪.৩ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক

৫.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৬ অধিক জানিবলৈ

৫.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি সম্পর্কে জানিব পাৰিব
- সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ সৈতে অৱগত হব পাৰিব
- কালিদাসৰ পূৰ্ব যুগ অর্থাৎ ভাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ লগতো অৱগত হব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে গম পালে। আগৰ অধ্যায়টিত কাব্য-সাহিত্যৰ এটি উল্লেখযোগ্য ভাগ, মহাকাব্যৰ বিষয়েও সবিশেষ অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া, এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপুনি সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যৰ লগত পৰিচিত হব পাৰিব। প্রথমেই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। তাৰ পিচত সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাৰ লগত অৱগত হ'ব। নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰা বুলিলে কালিদাসৰ পূৰ্বযুগ অর্থাৎ ভাসৰ নাটকসমূহৰ লগত পৰিচিত হব পাৰিব। ইয়াৰ পিচত কালিদাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব আৰু সর্বশেষত কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ নাট্যকাৰসকলৰ নাট্যকৃতিৰ সৈতেও পৰিচিত হব পাৰিব।

৫.৩ নাটকৰ উৎপত্তি

এতিয়া প্ৰথমেই আপুনি নাটকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব । সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি বিষয়ে বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন মত পোষণ কৰিছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ উৎপত্তি বৈদিক যুগ বুলি মন্তব্য কৰে। ভাৰতীয় পৰম্পৰা মতে এসময়ত দেৱগণৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে ব্ৰহ্মাই এক অভিনৱ নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰে। ব্ৰহ্মাই নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰাৰ সময়ত তেওঁক বিভিন্নজন দেৱতাই বিভিন্ন ধৰণেৰে সহায় কৰে আৰু স্বয়ং ব্ৰহ্মাইও চাৰিও বেদৰ পৰা ৰস সংগ্ৰহ কৰি "পঞ্চম" বেদ নাট্যৰ সৃষ্টি কৰিলে।

আন এজন পাশ্চাত্য পণ্ডিতৰ মতে মৃত বীৰসকললৈ শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰাৰ উদ্দেশ্যৰে পতা অনুষ্ঠানত অভিনয় কৰা হৈছিল আৰু তাৰ মাধ্যমেৰে নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

আকৌ, আন এজন পণ্ডিতৰ মতে প্ৰাকৃতিক পৰিৱৰ্তন মানুহৰ সন্মুখত সজীৱৰূপে দেখুওৱাৰ অভিলাষেৰে নাটকৰ সৃষ্টি হৈছিল। আনহাতে, এজন জাৰ্মান পণ্ডিতৰ মতে পুতলা নাচৰপৰাই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে নাটকৰ উৎপত্তি স্থল হৈছে ছায়া নাটক। কিন্তু এই মত সমীচীন নহয়। কাৰণ ছায়া নাটক, পুতলা নাচ আদি প্ৰকৃত নাটক, অভিনয়ৰ পূৰ্বে উৎপত্তি হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। অৰ্থাৎ নাটক অবিহনে ছায়া নাটকৰ কথা ভাবিবই নোৱাৰি।

পশ্চিমীয়া দেশবোৰত মে' মাহত বৰ ধুমধামেৰে নৃত্য গীতৰ মাধ্যমেৰে মে'পোল উৎসৱ পালন কৰে। সেয়েহে কিছুমান পাশ্চাত্য পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে যে 'মে'পোল' নামৰ লোকনৃত্যৰ পৰাই নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে। এটি আখ্যান মতে ভাৰতৰ ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱৰ সৈতে মে'পোল (Maypole) উৎসৱৰ মিল আছে বুলি কোৱা হয়। কিন্তু প্ৰকৃততে এনে ধৰণৰ ভুল সাদৃশ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি কব নোৱাৰি।

আন এটা মতবাদ মতে কৃষ্ণলীলাক কেন্দ্ৰ কৰি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

এজন জাৰ্মান পণ্ডিতৰ মতে সংস্কৃত নাটকত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ আছে। সংস্কৃত নাটকত ব্যৱহাৰ হোৱা "যৱনী" আৰু "যৱনিকা" শব্দ দুটাৰপৰা ভাৰতীয় সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি ধাৰণা কৰা হয়। ৰংগমঞ্চ আৰু প্ৰসাধন কক্ষৰ মাজত আঁৰা কাপোৰখনৰ নামেই হৈছে "যৱনিকা"। গ্ৰীক নাটকৰ অভিনয়ৰ সময়ত মঞ্চৰ পিছৰ পিনে কোনো আঁৰ-কাপোৰ ব্যৱহাৰ নহয়। ইয়াৰ পৰাই প্ৰমাণিত হয় যে গ্ৰীক নাটকৰ প্ৰভাৱ ভাৰতীয় নাটকত দেখা নাযায়।

আচলতে দেখা যায় যে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মাজতেই সংস্কৃত নাটকৰ জন্ম হৈছিল। বৈদিক সাহিত্য আৰু ক্ৰিয়াকাণ্ডত নাটকৰ বীজ নিহিত হৈ আছিল আৰু পিচৰ কালত প্ৰতিভাসম্পন্ন নাট্যকাৰৰ প্ৰভাৱত ভাৰতীয় নাটক সমৃদ্ধ হৈছিল।

৫.৪ নাটকৰ বিকাশ

সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি । কালিদাসৰ পূৰ্বযুগ ।

কালিদাসৰ যুগ আৰু কালিদাসোত্তৰ যুগ। এতিয়া প্ৰথমেই আপুনি কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৫.৪.১ কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটক

কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটক বুলিলে ভাস ৰচিত নাটকসমুহকে বুজা যায়। ভাসে সৰ্বমুঠ তেৰখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। সেই সমূহৰ নাম হ'ল ১) মধ্যমব্যায়োগ ২) পঞ্চৰাত্ৰ ৩) দূতবাক্য ৪) দূতঘটোৎকচ ৫) কৰ্ণভাৰ ৬) উৰুভংগ ৭) প্ৰতিমা ৮) অভিষেক ৯) বালচৰিত ১০) প্ৰতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ ১১) স্বপ্নবাসবদত্তা ১২) অবিমাৰক আৰু ১৩) চাৰুদত্ত।

এই নাটকসমূহৰ প্ৰথম ছয়খন মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত। 'প্ৰতিমা' আৰু 'অভিষেক ' ৰামায়ণৰ আধাৰত ৰচিত। বালচৰিতৰ মূল আধাৰ 'হৰিবংশ'। 'প্ৰতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণ' আৰু 'স্বপ্নবাসবদত্তা' বৃহৎ কথাৰ আধাৰত ৰচিত। 'অবিমাৰক' আৰু 'চাৰুদত্ত'ৰ বিষয়বস্তুৰ আধাৰ গ্ৰন্থ এতিয়ালৈ গম পোৱা নাযায়। ভাসৰ দ্বাৰা ৰচিত উক্ত নাটকসমূহৰ বিষয়ে জনসমাজ বহুদিনলৈ জ্ঞাত নাছিল। কিন্তু ১৯০৯ চনত মহামহোপাধ্যায় গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে বৰ্ত্তমানৰ কেৰালা ৰাজ্যৰ ত্ৰিবান্দ্ৰম নামৰ ঠাইত এই নাটকসমূহৰ ৩০০ বছৰ পুৰণি পাণ্ডুলিপি উদ্ধাৰ কৰে। গ্ৰন্থসমূহৰ সমালোচনাত্মক পৰীক্ষা কৰি তথা নাটক কেইখনৰ বহুতো সাদৃশ্য দেখি শাস্ত্ৰী মহোদয়ে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে এই তেৰখন গ্ৰন্থৰ ৰচক একেজনেই আৰু ৰচকজন হৈছে মহাকবি ভাস। পণ্ডিতসমাজে বিভিন্ন যুক্তিৰ আধাৰত ভাসৰ সময়ৰ উচ্চতম সীমা খৃঃ পূঃ ৪৫০ আৰু নূন্যতম সীমা খৃঃ পূঃ ৩৭০ চন বুলি ধাৰণা কৰে।

১) **মধ্যমব্যায়োগ ঃ** এতিয়া আপোনাক ভাস ৰচিত নাটকসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ লগত অৱগত কৰাব বিচাৰিছো। প্ৰথমেই মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত এক অংকৰ "মধ্যমব্যায়োগ" নামৰ নাটকৰ বিষয়বস্তুলৈ আহিছো। নাটকত হিড়িম্বা পুত্ৰ ঘটোৎকচে মাকৰ আদেশ মতে ভোজনৰ বাবে এজন ব্ৰাহ্মণ সন্তানক বধ কৰিবলৈ উদ্যত হোৱা সময়তে দৈৱক্ৰমে মধ্যম পাণ্ডৱ ভীমৰে সৈতে ভেটা-ভেটি হয়। দুয়োৰে মাজত (ভীম আৰু ঘটোৎকচ) তুমুল যুদ্ধ হয় আৰু শেষত দুয়ো হিড়িম্বাৰ ওচৰ পায়। মাকে (হিড়িম্বাই) পিতা-পুত্ৰক (ভীম আৰু ঘটোৎকচক) পৰিচয় কৰি দিয়ে আৰু ফলত ব্ৰাহ্মণ সন্তানজন আসন্ন মৃত্যুৰ মুখৰপৰা ৰক্ষা পৰে। আচলতে ব্ৰাহ্মণ সন্তান হৰণৰ মাধ্যমেৰে হিড়িম্বা আৰু ভীমৰ মিলনেই হৈছে এই নাটকৰ মূল বিষয়বস্তু।

২) **পঞ্চৰাত্ৰ ঃ** মহাভাৰতৰ বিৰাটপৰ্বৰ ঘটনাক আশ্ৰয় কৰি "পঞ্চৰাত্ৰ" নামৰ নাটকখন ৰচিত হৈছে। ঘটনা অনুসৰি দুৰ্যোধনে যজ্ঞ এটি সমাপন কৰি দ্ৰোণাচাৰ্য্যক দক্ষিণা দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। দ্ৰোণে এই সুযোগতে দক্ষিণা

স্বৰূপে পাণ্ডৱসকলক আধা ৰাজ্য ঘু�ৰাই দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰে। পাঁচ ৰাতিৰ ভিতৰতে পাণ্ডৱসকলক বিচাৰি দিব পাৰিলে দুৰ্যোধনে দ্ৰোণৰ প্ৰস্তাৱ কাৰ্য্যত ৰূপায়িত কৰিব বুলি মাস্তি হয়। দ্ৰোণই বহু যত্ন কৰি বিৰাট নগৰত পাণ্ডৱসকলৰ অনুসন্ধান পালে আৰু চৰ্ত অনুসৰি ৰাজ্যৰ আধা অংশ দান কৰে। এনেদৰে তিনিটা অংকত বিভক্ত "পঞ্চৰাত্ৰ" নাটকৰ অন্ত পৰে।

৩) **দূতবাক্য ঃ** মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত "দূতবাক্য" নাটকখন এটা অংকত ৰচিত। এই খনক ভাসৰ দ্বাৰা ৰচিত প্ৰথম নাটক বুলি কোৱা হয়। ঘটনাৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি পঞ্চপাণ্ডৱে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াই শ্ৰীকৃষ্ণক দূত হিচাপে কৌৰৱৰ ওচৰলৈ পঠায়। কৌৰৱৰ ৰাজসভাত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু দুৰ্যোধনৰ মাজত তৰ্ক-বিতৰ্ক হয় আৰু দুৰ্যোধনে শ্ৰীকৃষ্ণক বন্দী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাত তেওঁ বিশ্বৰূপ ধাৰণ কৰে। তেতিয়া ধৃতৰাষ্ট্ৰই শ্ৰীকৃষ্ণক স্তুতি কৰি শান্ত কৰিবলৈ সক্ষম হয়। এনেদৰে শান্তিৰ প্ৰস্তাৱ সফল নোহোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণ পাণ্ডৱ শিৰিৰকৈ উভতি যায়।

৪) **দূতঘটোৎকচ ঃ** মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত আন এখন নাটক হৈছে "দূতঘটোৎকচ"। নাটকখনৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি জয়দ্ৰথকে আদি কৰি সাতগৰাকী বীৰে অৰ্জুন পুত্ৰ অভিমন্যুক অন্যায়ভাৱে বধ কৰাত তাৰ প্ৰতিশোধৰূপে অৰ্জুনে জয়দ্ৰথক বধ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই হিড়িম্বাৰ পুত্ৰ ঘটোৎকচক কৌৰৱসকলৰ অগন্তুক বিপদৰ কথা জনাবলৈ দূত হিচাপে কৌৰৱৰ ৰাজসভালৈ পঠায়। দুতেৰে সৈতে কৌৰৱসকলৰ বাদানুবাদ হয় আৰু ঘটোৎকচে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাণী সকলোকে শুনাই প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে।

৫) **কৰ্ণভাৰ ঃ** মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত 'কৰ্ণভাৰম্' নামৰ নাটকখন এটা অংকত ৰচিত। এবাৰ কৰ্ণই পৰশুৰামৰ পৰা দিব্য কবচ কুণ্ডল লাভ কৰে। কিন্তু পৰশুৰামে কৰ্ণক সকীয়াই থলে যে যথাসময়ত এই কবচ-কুণ্ডলে কাম নিদিব। অৰ্জুনে যি সময়ত যুদ্ধ কৰিবলৈ কৰ্ণৰ ওচৰ পায়, সেই সময়ত ইন্দ্ৰই ব্ৰাহ্মণৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি কবচ কুণ্ডল কৰ্ণৰ পৰা দান স্বৰূপে খুজিলে। কৰ্ণইও নিজৰ সৰ্বনাশ মাতি কবচ-কুণ্ডল ব্ৰাহ্মণৰূপী ইন্দ্ৰক দান কৰে। পিচতহে কৰ্ণই এজন দেৱদূতৰ পৰা ব্ৰাহ্মণৰূপী ইন্দ্ৰৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ গম পায়।

৬) **উৰুভংগ ঃ** "উৰুভংগ" নামৰ নাটকখনত ভীম আৰু দুৰ্যোধনৰ মাজত হোৱা ভয়ংকৰ গদাযুদ্ধৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। গদাযুদ্ধত দুৰ্যোধনৰ উৰুভংগ হৈ মৃত্যু ঘটে। নাটকত দুৰ্য্যোধনৰ পুত্ৰ আৰু পত্নীৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা আছে।

৭) **প্ৰতিমা ঃ** ভাসৰচিত "প্ৰতিমা" নাটকখন ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত। ই সাতটা অংকত বিভক্ত। নাটকখনত ৰামৰ বনবাসৰপৰা আৰম্ভ কৰি ৰাৱণবধলৈকে ঘটনা প্ৰৱাহৰ বিৱৰণ আছে। নাটকখনৰ তৃতীয় অংকত ভৰতে মোমায়েকৰ ঘৰৰপৰা অযোধ্যা লৈ উভটি আহোঁতে অযোধ্যাৰ প্ৰতিমা মন্দিৰত

পৰলোকগত পূর্ব-পুৰুষসকলৰ সৈতে পিতৃ দশৰথৰ প্রতিমাও দেখিবলৈ পায়। প্রতিমাৰ জৰিয়তে পিতৃ দশৰথৰ বিয়োগৰ কথা জনা বাবে নাটকখনৰ নাম "প্রতিমা" হয়। নাটকখনত ৰাৱণৰ সীতাহৰণ, ৰাৱণৰ অস্ত্রাঘাতত জটায়ুৰ মৃত্যু, সীতাক উদ্ধাৰ কৰাৰ বাবে ভৰতৰ ৰামলৈ সৈন্য-সামন্ত প্রেৰণ, ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধত ৰাৱণবধ, তথা ভৰতৰ দ্বাৰা ৰামৰ হাতত অযোধ্যাৰ ৰাজ্যভাৰ প্রদান আদি ঘটনাসমূহ বর্ণিত হৈছে।

৮) **অভিষেক ঃ** ছয়টা অংকত বিভক্ত "অভিষেক" নাটকখনো ৰামায়ণৰ আধাৰত ৰচিত। নাটকখনত সীতা হৰণৰ পৰা ৰাৱণবধ তথা ৰামৰ অভিষেকলৈকে কথাবস্তু বর্ণিত হৈছে। নাটকখনত বালিবধ, হনুমানৰ লংকাত প্রৱেশ কৰি সীতাক সাক্ষাৎ, লংকাত হনুমানক বন্ধন, বিভীষণৰদ্বাৰা ৰাৱণক ৰামেৰে মিত্রতা কৰিবলৈ উপদেশ প্রদান, বিভীষণৰ ৰামত শৰণ, ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধ, ৰাৱণৰ যুদ্ধত মৃত্যু, লংকাত বিভীষণৰ আৰু অযোধ্যাত ৰামৰ অভিষেক আদি বিষয় আলোচিত হৈছে।

৯) **বালচৰিত ঃ** "বালচৰিত" নাটকত শ্রীকৃষ্ণৰ জন্মৰ পৰা কংসবধলৈকে সংঘটিত ঘটনাৱলী বর্ণিত হৈছে। ইয়াত শ্রীকৃষ্ণৰ বাল্যলীলা, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা কংসবধ, কংসবধৰ পিচত কংসৰ পিতৃ উগ্রসেনৰ পুনৰাভিষেক তথা কৃষ্ণৰ গুনানুকীর্তনেৰে নাটকখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

১০) **প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ ঃ** "প্রতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণ" নাটকত বৎসৰাজ উদয়ন আৰু অৱন্তীকুমাৰী বাসৱদত্তাৰ প্রণয় কাহিনী বর্ণিত হৈছে। নাটকৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি উদয়ন হ'ল এজন সুসংগীতজ্ঞ আৰু তেওঁ বাসবদত্তাক সংগীত শিক্ষা প্রদান কৰে। এনেদৰে দুয়োজনাৰ মাজত প্রেমাভাব গঢ়ি উঠে আৰু এই কার্য্যত দুয়োকে মন্ত্রী যৌগন্ধৰায়ণে সহায় কৰে।

১১) **স্বপ্নবাসবদত্তা ঃ** 'স্বপ্নবাসবদত্ত' নাটকখন হৈছে ভাসৰ সর্বোৎকৃষ্ট নাটক। এইখন নাটকৰ বিষয়বস্তু প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ নাটকৰ পৰবর্ত্তী ঘটনাৰ ওপৰত আধাৰিত। ৰজা উদয়ন মহাসেন কন্যা পত্নী বাসবদত্তাৰ প্রেমত ইমানেই মতলীয়া হৈ পৰিছিল যে তেওঁ ৰাজ্যৰ কাম-কাজৰ প্রতি অমনোযোগী হৈ পৰে। ফলত তেওঁৰ ৰাজ্যৰ বহু অংশ আন শত্রু ৰজাৰ কবলত পৰে। তেতিয়া মহামন্ত্রী যৌগন্ধৰায়ণে হৃতৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে মগধৰাজ দর্শকৰ ভনীয়েক পদ্মাৱতীৰ সৈতে উদয়নৰ বিবাহ পাতি মগধৰ সৈন্যদলৰ সহায়ত উদয়নৰ হেৰোৱা ৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে যোজনা চলায়। এই কার্য্যৰ বাবে যৌগন্ধৰায়ণে ৰাণী বাসবদত্তাক নিজৰ বিশ্বাসত লৈ দুয়োজনেই (যৌগন্ধৰায়ণ আৰু বাসবদত্তা) লাবানকত অগ্নিদগ্ধ হৈ মৃত্যুৰ মুখত পৰা বুলি উৰাবাতৰি প্রচাৰ কৰে। আনহাতে পৰিব্রাজকৰ বেশত যৌগন্ধৰায়ণে পদ্মাৱতীৰ ওচৰলৈ গৈ নিজৰ ভগ্নী বুলি পৰিচয় দি আবন্তিকাবেশিনী বাসবদত্তাক ন্যাসৰূপে কিছুদিনৰ বাবে ৰাখিবলৈ পদ্মাৱতীক সন্মত কৰায়। ৰজা উদয়নৰ পদ্মাৱতীৰ লগত বিবাহৰ যো-যা চলে যদিও তেওঁ বাসবদত্তাৰ বিৰহত কাতৰ হৈ থাকে আৰু সেই

কথা বাসদত্তা আৰু পদ্মাবতীয়েও গম পায়। এদিনাখন গধূলি ৰজা উদয়ন সমুদ্র গৃহৰ শয্যাত বিশ্রাম কৰি থাকোতে বাসবদত্তাই পদ্মাৱতীক বিচাৰি সেই ঠাই গৈ পায়। বাসবদত্তাই উদয়নক পদ্মাৱতী বুলি ভাবি তেওঁৰ শয্যাৰ ওচৰত শুই দিয়ে। সেই সময়তে ৰজাই সপোনত বাসবদত্তাক দেখি মাতে আৰু বাসবদত্তাইও ৰজাক সহাৰি জনায় স্পর্শ কৰি তাৰ পৰা ওলাই যায়। ৰজাই সাৰ পাই বাসবদত্তাক বিচাৰে যদিও বসন্তকে তালৈ আহি ৰজাৰ ভ্রম দূৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইফালে উদয়নৰ ৰাজ্য উদ্ধাৰ হয় আৰু ঘটনাৰ সকলো ৰহস্য দূৰ হয়। ফলত ৰজা আৰু বাসবদত্তাৰ পুনর্মিলন হয়। এয়াই হৈছে স্বপ্নবাসবদত্তম্ নাটকৰ মূল বিষয়বস্তু।

১২) **অবিমাৰক ঃ** ভাসৰ 'অৱিমাৰক' নাটক লোককথাৰ আধাৰত ৰচিত। নাটকত মহাৰাজ কুন্তিভোজৰ কন্যা কুৰংগী আৰু মহাৰাজ সৌবীৰৰ ৰাজকুমাৰ অৱিমাৰকৰ প্রণয়কাহিনী বর্ণিত হৈছে। সৌবীৰ ৰজাই শাপভ্রষ্ট হৈ সপৰিবাৰে কুন্তীভোজৰ ৰাজ্যত আত্মগোপন কৰি থাকোঁতেই 'অবিমাৰক' নাটকৰ কথাবস্তু আৰম্ভ হয়। নায়ক অবিমাৰকে এটা হাতীৰ কবলৰপৰা নায়িকা কুৰংগীক ৰক্ষা কৰে আৰু দুয়োজনৰে পাৰস্পৰিক প্রেমৰ সূচনা হয়। এবাৰ অবিমাৰকে কুন্তিভোজৰ হাতত ধৰা পৰিলত ৰজাই তেওঁক প্রাণদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। সেই সময়তে নাৰদে উপস্থিত হৈ ৰজাক সকলো কথা ভালদৰে বুজাই দিয়াত নাৰদৰ কথা অনুসৰি নাটকৰ নায়ক আৰু নায়িকাৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়।

১৩) **চাৰুদত্ত ঃ** 'চাৰুদত্ত' নাটকখন ভাসৰ অন্তিম ৰচনা বুলি কোৱা হয়। উজ্জয়িনীৰ ব্রাহ্মণ চাৰুদত্ত আৰু গণিকা বসন্তসেনাৰ প্রকৃত প্রেম কাহিনীয়েই এই নাটকৰ বিষয়বস্তু। বসন্তসেনাৰ শকাৰ নামৰ আন এজন প্রেমিক আছিল কিন্তু বসন্তসেনাই তেওঁৰ প্রতি অলপো আসক্ত নাছিল। দৰিদ্র ব্রাহ্মণ চাৰুদত্তৰ লগত বসন্তসেনাৰ প্রেম বৰ সুন্দৰভাৱে নাটকখনত দেখুৱা হৈছে। কোৱা হয় এই নাটকখন সম্পূর্ণ কৰাৰ আগতেই নাট্যকাৰ ভাসৰ পৰলোক প্রাপ্তি হয়।

জানি থোৱা ভাল

সংস্কৃত নাটকৰ কিছুমান সুকীয়া বৈশিষ্ট্য দেখা যায়। সংস্কৃত নাটকত নান্দী প্রভৃতি বিধানে নাটকৰ সফল পৰিসমাপ্তিত অৰিহনা যোগায়। একেদৰে, নাটকৰ শেষত ভৰতবাক্যৰ জৰিয়তে অভিনেতা আদিৰ কল্যাণ কামনা কৰা হয়। নাটকত থকা উত্তম, মধ্যম আৰু নিম্ন চৰিত্রসমূহৰ মুখত বিভিন্ন ভাষা আৰোপ কৰা হয়। ৰজা, মন্ত্রী, দেৱতা আদিয়ে সংস্কৃততে আৰু স্ত্রী, শূদ্রাদি জাতিয়ে প্রাকৃততে কথোপকথন কৰে। সংস্কৃত নাটকৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াত যুদ্ধ-বিগ্রহ, শয়ন, ভোজন, দন্তচ্ছেদ , নখচ্ছেদ আদি কার্য্য দেখুৱা নিষেধ। নাটকত বীৰ বা শৃংগাৰ প্রধান ৰস হিচাবে থাকিব আৰু বাকীবোৰ ৰস অপ্রধান ৰূপে নাটকত বিৰাজমান থাকিব পাৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাক কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ ভাসে সর্বমুঠ ..... ৰচনা কৰিছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রশ্ন নং ৩ঃ ভাসৰ সর্বোৎকৃষ্ট নাটক কোনখন?

(ক) অভিষেক (খ) দূতকাব্য (গ) স্বপ্নবাসবদত্তম্ (শুদ্ধ উত্তৰটো লিখক)

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ 'অভিষেক' নাটকৰ আধাৰ গ্রন্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ 'দূতবাক্য' নাটকখনৰ উৎস কি?

.....

৫.৪.২ কালিদাসৰ যুগৰ নাটক

আপুনি কালিদাসৰ আগৰ যুগৰ নাট্যকাৰ ভাসৰ নাটকসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ল। এতিয়া ভাসৰ পিচৰ যুগৰ মহান নাট্যকাৰ কালিদাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। কালিদাস হৈছে সর্বকালৰ শ্রেষ্ঠ নাট্যকাৰ তথা কবি। কালিদাসে তিনিখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। সেইসমূহ হৈছে - ১। মালবিকাগ্নিমিত্রম্, ২। বিক্রমোর্বশীয়ম্ আৰু ৩। অভিজ্ঞান শকুন্তলম্। পণ্ডিতসমাজে কালিদাসৰ "মালবিকাগ্নিমিত্রম্" নাটকখনকেই তেওঁৰ প্রথম ৰচনা বুলি মানি লয়। আকৌ এইজনা নাট্যকাৰৰ 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' নাটকখনক সর্বাত্মকভাৱে শ্রেষ্ঠ ৰচনা বুলি গণ্য কৰে।

'মালবিকাগ্নিমিত্রম্' নাটকখন পাঁচটা অংকৰ সমষ্ঠি। নাটকখনৰ নায়ক অগ্নিমিত্র আৰু নায়িকা মালবিকা। অগ্নিমিত্র আছিল মৌর্য্যৰজা বৃহদ্রথৰ সেনাপতি পুষ্যমিত্রৰ পুত্র। অগ্নিমিত্র আৰু মালবিকাৰ প্রেমকাহিনী হৈছে এইখন নাটকৰ বিষয়বস্তু। মালবিকা আৰু অগ্নিমিত্রৰ বিবাহ সম্পন্ন হোৱাৰ লগে লগে নাটকৰ শুভ সমাপ্তি ঘটে।

'বিক্রমোর্ৱশীয়ম্' হৈছে কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত দ্বিতীয়খন নাটক। এইখন নাটকতো পাঁচটা অংক আছে। নাটকৰ নায়ক হৈছে পুৰূৰবা আৰু নায়িকা উর্বশী। চন্দ্রবংশীয় ৰজা পুৰূৰবা আৰু উর্বশীৰ প্রেম কাহিনীয়েই কালিদাসৰ এইখন নাটকৰ প্রধান বিষয়বস্তু।

"অভিজ্ঞানশকুন্তলম্" হৈছে কালিদাসৰ শ্রেষ্ট আৰু অন্তিম নাটক। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। নাটকৰ নায়িকা হৈছে শকুন্তলা আৰু নায়ক ৰজা দুষ্যন্ত। দুয়োজনাৰ প্রেমকাহিনীয়েই হৈছে নাটকৰ বিষয়বস্তু। নাটকৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ

আদিপর্বৰ পৰা লোৱা হৈছে। নাটকৰ প্ৰথম অংকত মৃগয়াৰ্থী ৰজা দুষ্যন্তই কণ্ব মুনিৰ আশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰি কণ্বমুনিৰ অনুপস্থিতিত দুগৰাকী সমবয়সীয়া কিশোৰীৰ সৈতে অপৰূপা শকুন্তলাক দৰ্শন কৰে। তাৰ পিচত ৰজাই দ্বিতীয় অংকত ঋষিসকলৰ আমন্ত্ৰণক্ৰমে সাৰথিৰ সৈতে আশ্ৰমতে যজ্ঞ ৰক্ষাৰ্থে থাকে। তৃতীয় অংকত শকুন্তলাৰ ৰজা দুষ্যন্তৰ প্ৰতি থকা প্ৰেমাসক্তিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ৰজা দুষ্যন্ত আৰু শকুন্তলাৰ প্ৰেম প্ৰণয়ৰ অগ্ৰগতিত শকুন্তলাৰ দুই সখী প্ৰিয়ম্বদা আৰু অনসূয়াই যথেষ্ট অৰিহণা যোগায়। ৰজাই শকুন্তলাৰ ওচৰত গন্ধৰ্ববিবাহৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়। চতুৰ্থ অংকত ৰজাই শকুন্তলাক আশ্ৰমতে এৰি নিজ ৰাজ্যলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে। লগতে তেওঁ শকুন্তলাকো সোনকালে নিজ ৰাজধানীলৈ লৈ যোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দি থৈ যায়। ইফালে দুষ্যন্তৰ প্ৰেমত নিমগ্ন শকুন্তলাই দুৰ্বাসাৰ (আশ্ৰমত) উপস্থিতি গম নাপায়। দুৰ্বাসাই শকুন্তলাৰ পৰা আতিথ্য লাভ নকৰি শকুন্তলাক অভিশাপ দিয়ে যে শকুন্তলাই যাৰ কথা ভাবি তেওঁক সমাদৰ কৰা নাই, সময়ত সেই ব্যক্তিয়েই তেওঁক পাহৰি যাব। ইতিমধ্যে কণ্ব তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ পৰা উভতি আহি পালিতা কন্যা শকুন্তলা অন্তঃসত্ত্বা বুলি গম পাই শকুন্তলাক পতি গৃহলৈ পঠিয়াবলৈ আয়োজন কৰে।

পঞ্চম অংকত শকুন্তলা আশ্ৰমবাসীসকলৰ সৈতে ৰজা দুষ্যন্তৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হয়। কিন্তু দুৰ্বাসাৰ শাপৰ প্ৰভাৱত পৰি ৰজাই শকুন্তলাৰ কথা মনত পেলাবলৈ অসমৰ্থ হয়। শকুন্তলাই ৰজাৰ নামাঙ্কিত আঙুঠিতো ৰজাক দেখুৱাব খুজি আঙুলিত নেপাই বিব্ৰতা হৈ পৰে।

ষষ্ঠ অংকত ৰজা দুষ্যন্তই মাছমৰীয়া এজনৰ হাতত তেওঁৰ নামাঙ্কিত আঙুঠিটো পাই শকুন্তলাৰ স্মৃতি পুনৰ বোধন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। নাটকখনৰ শেষৰ অংকত ৰজা দুষ্যন্তই নিজ পুত্ৰ সৰ্বদমনক নাটকীয়ভাৱে দেখা পায়। এই অংকতে শকুন্তলা আৰু ৰজা দুষ্যন্তৰ পুনৰ্মিলন হয় আৰু কাশ্যপ মুনিৰ অনুমতি লৈ সপৰিবাৰে হস্তিনাপুৰলৈ যাত্ৰা কৰে। ইয়াতেই নাটকৰ সমাপ্তি ঘটে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ কালিদাসে কেইখন নাটক ৰচনা কৰিছিল আৰু সেই নাটকসমূহৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ "মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্" নাটকত কেইটা অংক আছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ "বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্" নাটকৰ নায়ক আৰু নায়িকাৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ "অভিজ্ঞানশকুন্তলম্" নাটকৰ নায়ক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ "অভিজ্ঞানশকুন্তলম" নাটকত কেইটা অংক আছে?

.....

৫.৪.৩ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক বুলিলে শূদ্রক ৰচিত "মৃচ্ছকটিকম্" নামৰ নাটকখনৰ কথাই প্ৰথমে উল্লেখ কৰিব পাৰিব। এইখন এখন সুপ্ৰসিদ্ধ প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপক। (নাটকৰ নিচিনা এইখনো এখন ৰূপক)। নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত পোৱা বিৱৰণ মতে ৰজা শূদ্রক হস্তিশাস্ত্ৰত পাৰ্গত আছিল। কিন্তু ৰজা শূদ্রক আৰু নাট্যকাৰ শূদ্রক এজন ব্যক্তি নে দুজন ভিন্ ভিন্ ব্যক্তি, সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। একেদৰে শূদ্রকৰ স্থিতিকাল সম্বন্ধেও পণ্ডিতসকল একমত নহয়। "মৃচ্ছকটিকম্"ত দহটা অংক আছে। ই ভাসৰ "চাৰুদত্ত" নাটকৰ আধাৰত ৰচিত। চাৰুদত্ত নামে এজন ব্ৰাহ্মণ আৰু বসন্তসেনা নামেৰে উজ্জয়িনীৰ ধনী বেশ্যা এজনীৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই এই প্ৰকৰণৰ উপজীব্য বিষয়।

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ আন এখন উল্লেখযোগ্য নাটক হৈছে "মুদ্রাৰাক্ষস"। ইয়াৰ ৰচক বিশাখাদত্ত। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। এইখন এখন পুৰুষ প্ৰধান নাটক। ইয়াত নাৰী চৰিত্ৰৰ উল্লেখ নাই। ইয়াত কোনো ধৰণৰ প্ৰেমকথা আৰু হাস্যৰস বা শৃংগাৰ ৰসৰ উল্লেখ নাই। ই এখন সম্পূৰ্ণ ৰাজনীতিমূলক নাটক।

"চাণক্য'ৰ চৰিত্ৰটোৰেই হৈছে এই নাটকৰ প্ৰাণ কেন্দ্ৰ। তেওঁ অৰ্থাৎ চাণক্যই নন্দবংশ নিৰ্মূ ল কৰি নিজৰ অনুগত চন্দ্রগুপ্ত মৌৰ্য্যক মগধৰ সিংহাসনত বহুৱায়। কিন্তু চাণক্যই নন্দবংশৰ শেষৰ অনুগত মন্ত্রী 'ৰাক্ষস'ক চন্দ্রগুপ্তৰ পক্ষলৈ আনিবলৈ নোৱাৰালৈকে শান্তিত থাকিব পৰা নাছিল। সেয়েহে বিভিন্ন কৌশলেৰে মন্ত্রী ৰাক্ষসক নিজৰ হাতৰ মুঠিলৈ আনিবলৈ চাণক্যই অতি সংঘাতপূৰ্ণ প্ৰচেষ্টা চলায়। চাণক্যই এই কাৰ্য্যত সফলো হয়। এয়াই হৈছে "মুদ্রাৰাক্ষস" নাটকৰ উপজীব্য বিষয়।

সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত কালিদাসৰ পিচতে ভৱভূতিৰ স্থান বুলি কোৱা হয়। নাট্যকাৰ ভৱভূতিয়ে তিনিখন নাটক ৰচনা কৰে। সেইসমূহ হৈছে - ১। মহাবীৰ চৰিত, ২। মালতী-মাধৰ আৰু ৩। উত্তৰ ৰামচৰিত।

'মহাবীৰচৰিত' নাটক সাতটা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনী ভাগ ৰামায়ণৰ পৰা লোৱা হৈছে। নাটকখনত ৰামৰ বিবাহ, ৰামৰ বনবাস, সীতাহৰণ আৰু ৰাৱণবধৰ পাছত ৰামৰ অভিষেক আদি ঘটনাসমূহ বৰ্ণিত হৈছে। "মহাবীৰ চৰিত" নাটক ভৱভূতিৰ আদ্য সৃষ্টি আৰু ই ভৱভূতিৰ এখন উৎকৃষ্ট নাটক বুলি ধৰা হয়।

"মালতী মাধৱ" নাটক নাট্যকাৰ ভবভূতিৰ দ্বিতীয় সৃষ্টি। প্ৰকৃততে ই এখন "প্ৰকৰণ" প্ৰকৃতিৰ ৰূপক। প্ৰকৰণৰ কাহিনী কবিকল্পিত হয়। মালতীমাধৱৰ কাহিনীভাগ দহটা অংকত বিভক্ত। মালতী আৰু মাধৱৰ প্ৰেমকাহিনীয়েই ইয়াৰ প্ৰধান আলোচ্য বিষয়।

"উত্তৰ ৰামচৰিত" নাটক ভৱভূতিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু অন্তিম নাটক বুলি কোৱা হয়। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনীভাগৰ উৎস ৰামায়ণৰ উত্তৰাকাণ্ড। ৰাৱণবধৰ পিচত অযোধ্যাৰ সিংহাসনত অভিষিক্ত হোৱাৰপৰা সীতাবিসৰ্জন, অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান, লৱ-কুশৰ বীৰত্ব আদিৰ বৰ্ণনাই নাটকৰ আলোচ্য বিষয়।

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ ভিতৰত ভট্টনাৰায়ণ ৰচিত "বেণীসংহাৰ" নাটকখন অন্যতম। এই নাটকখন ছয়টা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত। ভীম, দুৰ্যোধন, অশ্বত্থামা, যুধিষ্ঠিৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ এই নাটকৰ প্ৰমুখ পুৰুষ চৰিত্ৰ আৰু দ্ৰৌপদী তথা ভানুমতী অন্যতম স্ত্ৰীচৰিত্ৰ। কৌৰৱৰ সভাত দুঃশাসনৰ হাতত অপমানিত হোৱাত নিজ অপমানৰ প্ৰতিশোধ নোলোৱা পৰ্য্যন্ত দ্ৰৌপদীয়ে বেণী নাবান্ধো বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰে। স্বয়ং ভীমেও দ্ৰৌপদীৰ অপমানৰ পোটক তুলিবলৈ দুঃশাসন আৰু দুৰ্যোধনৰ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। ভীমে দুৰ্যোধনৰ উৰুভংগ কৰিহে ৰক্তাক্ত হাতেৰে দ্ৰৌপদীৰ বেণী সংহাৰ কৰে। সেই বাবেই এই নাটকখনৰ নাম "বেণীসংহাৰ" হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১১ঃ "মৃচ্ছকটিকম্" এখন নাটক নে প্ৰকৰণ?

.....

প্ৰশ্ন নং ১২ঃ ৰজা শূদ্ৰক ..... শাস্ত্ৰত পাৰ্গত আছিল।

(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্ৰশ্ন নং ১৩ঃ "মুদ্ৰাৰাক্ষস" নাটকৰ ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ১৪ঃ ভবভূতিয়ে কেইখন নাটক ৰচনা কৰিছিল?

(ক) দুখন (খ) তিনিখন (গ) এখন (ঘ) ইয়াৰ এটাও নহয়।

(শুদ্ধ উত্তৰটো লিখক)

.....

প্ৰশ্ন নং ১৫ঃ 'ভট্টনাৰায়ণ' ৰচিত নাটকখনৰ নাম কি?

.....

৫.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি বৈদিক যুগত হৈছিল বুলি মন্তব্য কৰে। আচলতে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মাজতে সংস্কৃত নাটকৰ জন্ম হৈছিল।
- ভাসৰ তেৰখন নাটক হ'ল-১। মধ্যমব্যায়োগ ২। পঞ্চৰাত্র ৩। দূতবাক্য ৪। দূতঘটোৎকচ ৫। কর্ণভাৰ ৬। উৰুভংগ ৭। প্রতিমা ৮। অভিষেক ৯। বালচৰিত ১০। প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ ১১। স্বপ্নবাসবদত্তা ১২। অবিমাৰক আৰু ১৩। চাৰুদত্ত।
- কালিদাস ৰচিত তিনিখন নাটক হ'ল, যেনে - অভিজ্ঞানশকুন্তলম্, বিক্রমোর্বশীয়ম্, মালবিকাগ্নিমিত্রম্।
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ বিভিন্ন নাট্যকাৰৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে, যেনে - মৃচ্ছকটিকম্, মুদ্রাৰাক্ষস, মালতীমাধৱ আদি।

৫.৬ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত;* গুৱাহাটী, চন্দ্র প্রকাশ ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*; পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড ।

৫.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তেৰখন (১৩)

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ স্বপ্নবাসবদত্তম্।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰামায়ণ।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মহাভাৰত।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তিনিখন নাটক ৰচনা কৰিছিল আৰু সেইকেইখন হ'ল -

১। মালবিকাগ্নিমিত্রম্ , ২। বিক্রমোর্বশীয়ম্ আৰু ৩। অভিজ্ঞানশকুন্তলম্।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পাঁচটা অংক।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নায়ক পুৰুৰবা আৰু নায়িকা উৰ্বশী।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দুষ্যন্ত।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সাতটা।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ প্রকৰণ ।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ হস্তিশাস্ত্র।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বিশাখাদত্ত।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তিনিখন।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বেণীসংহাৰ।

৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি সম্পর্কে এটি টোকা লিখক।

খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটকসমূহৰ এটি আভাস দাঙি ধৰক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ কালিদাস ৰচিত নাটকসমূহৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ২ঃ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

*** ***** ***